

THE INTERPRETATION OF THE VALUE OF INTERGENERATIONAL RELATIONS IN ARTISTIC CREATION (IN THE CASE OF TILOVBERGAN JUMAMURATOV'S LEGACY)

Malika Djumamuratova

Candidate of Philological Sciences, Professor of the Department of Journalism

Karakalpak State University

Nukus, Uzbekistan

E-mail: djuma2008@mail.ru

ABOUT ARTICLE

Key words: value, orientation, artistic creativity, generation.

Received: 13.12.24

Accepted: 15.12.24

Published: 17.12.24

Abstract: The relevance of the article is explained by the fact that, the world is in endless motion, each specific epoch presents its own norms of behavior, and in our age of globalization, the traditional foundations of ideological, axiological, and ethical characters are changing. With the unprecedented scale of high technologies, the acceleration of information accessibility, the problem of personal value orientations is particularly deepening and awaits new scientific interpretations.

The object of our research is artistic creativity, as an important tool for the formation of personality, as well as moral, ethical, and moral values in society.

АВЛОДЛАР МУНОСАБАТИ ҚАДРИЯТИНИНГ БАДИЙ ИЖОДДАГИ ТАЛҚИНИ (ТИЛОВБЕРГАН ЖУМАМУРАТОВ МЕРОСИ МИСОЛИДА)

Малика Джумамуратова

Филология фанлари номзоди, журналистика кафедраси профессори

Қорақалпоқ Давлат университети

Нукус, Ўзбекистон

E-mail: djuma2008@mail.ru

МАҚОЛА ҲАҚИДА

Калит сўзлар: қадрият, ориентация, бадий ижод, авлод.

Аннотация: Мақоланинг долзарблиги дунёнинг чексиз ҳаракатда эканлиги, ҳар бир ўзига хос давр ўзига хос ҳуқ-атвор нормаларини тақдим этиши ва глобллашув асримизда мафқуравий,

аксиологик ва ахлоқий белгиларнинг анъанавий асослари ўзгариб бораётгани билан изоҳланади. Юқори технологияларнинг мисли қўрилмаган қўлаи, ахборотга киришнинг тезлашиши билан шахсий қадриятлар йўналиши муаммоси айниқса чуқурлашмоқда ва янги илмий талқинларни кутмоқда.

Бизнинг тадқиқот объекти - бадий ижод, жамиятда ахлоқий, ахлоқий ва ахлоқий қадриятлар билан бир қаторда шахсни шакллантиришнинг муҳим воситаси сифатида.

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ЗНАЧЕНИЯ МЕЖПОКОЛЕНЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТВОРЧЕСТВЕ (НА ПРИМЕРЕ НАСЛЕДИЯ ТИЛОВБЕРГАНА ДЖУМАМУРАТОВА)

Малика Джумамуратова

Кандидат филологических наук, профессор кафедры журналистики

Каракалпакский государственный университет

Нукус, Узбекистан

E-mail: djuma2008@mail.ru

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: ценность, ориентация, художественное творчество, поколение.

Аннотация: Актуальность статьи объясняется тем, что, мир в бесконечном движении, каждая конкретная эпоха предъявляет свои нормы поведения, и в наш век глобализации меняются традиционные устои мировоззренческого, аксиологического, этического характеров. С невиданным размахом высоких технологий, ускорением информационной доступности, проблема — ценностные ориентации личности особо углубляется и ждёт новых научных толкований.

Объектом нашего исследования выбрано художественное творчество, как важный инструмент формирования личности, также, моральных, этических, нравственных ценностей в обществе.

Ҳозирги глобаллашув, ахборий жамияти такомиллашуви шароитида, модернизация ва глобализация жараёнлари боис умуминсоний қадриятлар масаласи алоҳида аҳамият касб этмоқда. Бу ўзгарувчан дунёда ҳар давр дастурий ва ўзгарган дунёқараш — аксиологик ва ахлоқий сифатлардаги ўз тартибларига ундайди. Шу боис, муаммоларни ўрганиш, мушоҳада қилиш, ечимини қидириш зарурлиги бор.

Албатта, ёшлар ва кекса авлод ўртасидаги муносабатлар муаммоси эски тарихга эга, доимо мавжуд бўлган масалалардир. Ҳар бир аниқ даврда ушбу муаммонинг мазмуни

ўзига хос тарихий хусусиятлари, авлодлар муносабатларининг ўзига хос ижтимоий ўлчамларни шакллантирди. Янги авлод — барча олдинги авлодлардан мерос бўлиб ўтган натижалар асосида ҳаракат қилишади.

Кекса авлод ва ёшлар асидаги ўзаро мулоқат муаммоси шунда, бир авлод тарбияланган даврдаги тушунчалар ва муносабатлар, ҳатто қарама-қарши бўлмаса ҳам, бошқа авлод учун бошқача ва қисман тушунарсиз туюлиши ҳам мумкин. Демек, дастурий қадрият бўлиб келган айрим муносабатларга нисбатан, келгуси авлод танлаш йўлига, кексалар эса тушиниш йўлига риоя қилади. Шунинг учун бу масалада, нафақат мажаро, балки, авлодлар кетма-кетлиги, ривожланиш диалектикаси нуқтаий назаридан баҳолаш туғри бўлади.

Ҳаёт фалсафаси — эскидан келиб энди кетаётган ёки дунёга энди келиб келажакга талпинаётган авлодлар муносабатига, дастурийлик ва уларнинг янгича талқини, кексалик донолик ва ёшлик жасурлиги, шу асосда каттага ҳурмат ва ёшларга тилакдошлик қадриятларига қурилган. Маданий мерослардан бўлмиш бадий ижодда ҳам қадриятлар мажмуи мужассам. Булар шунчаки мавҳум тушунчалар эмас, балки, ҳаётимизни шакллантирадиган ҳақиқий ҳаракатлардир.

Бизнинг ушбу мақоламизда Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон халқ шоири, Бердак номидаги Давлат мукофоти эгаси Тиловберган Жумамуратов (1915-1990) ижодидаги авлодлар муносабатлари кесимида кексаликни эъзозлаш қадрияти ўрганилади.

Тиловберган Жумамуратов шарқ маънавий оламидан баҳра олган, шеърини фикрлаш қобилияти сабабидан етук бадий қаторларни бирданига тўкиб солганидан «төкпе шайыр», яъни импровизатор деб донг таратган, «шоирликни катта маротаба» билиб, халқининг маънавий оламини бойитган катта сўз устаси. Унинг асарларидаги теран фикр, умр фактларига муносабат, фалсафий хулосалар насихат қабiliда қалбга жойлашиб, албатта, ижтимоий онга таъсир қилиб бораверади.

Фалсафий луғотларга кўра, «Қадриятлар тизими инсоннинг шахсий ва ижтимоий ҳаётида, унинг атрофдаги кундаликли нарсалар ва ҳодисаларга турли хил амалий муносабатларини белгиловчи, таянч нуқталари ролини ўйнайди»[9,534].

Қадриятлар — хайрихоқлик асосига қурилган, онтологик, гносеологик, эвристик ва дунёқараш муносабатларида кўринадиган, жамият ривожланишида ва ёшлар комиллигида катта аҳамиятга эга тушунчадир. «Муваффақиятга емас, балки у берадиган қадриятларга интилинг» деген экан олим Альберт Эйнштейн» [6]. Профессор Росс Кэмпбелл ўзининг китобларида инсон ҳаётида жуда зарур бўлган ақлий мувозанат асосини — уларга болаликда бериладиган руҳий қулайликдан, яъни ёшликдаги меҳрли таълим-тарбиядан излайди.[5,9]

Инсоният ривожланишининг энг яхши анъаналарини, халқ донолигини ўзларида сақлаб келаётган кексаларни кадрлаш, иззатини жойига қўйиш, ғамхўрлик кўрсатиш, уларнинг асрлардан мерос ақлий тажрийбасини ўрганишнинг аҳамияти катта. «Қариси бор уйнинг париси бор» деганларидек, ёши улуғларни ардоқлаш умуминсоний ва миллий қадриятларимиз сирасига киради.

Ушбу шоирнинг сўзи билан айтганда:

*Кўпни кўрган қарияларни тингласанг,
Мафтун қилар қизиқарли китобдай.*

1946-йили Асан Бегимов муҳаррирлигида чоп этилган «Ёшлар овози» аталган альманах саҳифалари Тиловберган Жумамурадовнинг «Шоирлик тўлкини» шеъри билан бошланади[1,3].

Ҳақийқат юзасидан айтиш мумкинки, бу альманахда ушбу шоир шеърлари мазмун ва юқори бадиий савияси билан ажралиб туради. Шу билан бирга, шеърда авлодлар муносабатида ёшларга эл, халқ, Ватан олдида катта маъсулият моҳияти таъкидланган.

Бунда ёш қаламкаш:

*Қогоз — майдан, қалам йўрға,
Чоп йўрғада қўлим менинг,
Эл қизиқар сулув жирға,*

Сайра-сайра, тилим менинг,- деб ўзи истъедоди ва соҳаси миқёсида ёшларга эл учун хизмат вазифасини юклайди.

Масалан, бу қаторлар — табиатан шоирлик илҳоми насиб этган шахснинг Ватан олдида ўз вазифасини Ватанга хизмат, деб билиши, ўнинг ички танлови, ҳаётдаги мақсадидир. Шунинг учун ҳам бу юрак сўзлари, хайқириги жонли, ҳаётий:

*Эл фарзанддан қилар таъма,
Халқ тилагини бекор дема.
Шоирлик улуг маротаба,
Кукка етар кўнглим менинг.*

*...Тизил сўзларим, юдуздай,
Ёрқираб турсин қундуздай,
Сўз салонсин сулув қиздай,
Севсин шодли элим менинг!*

Авлодлар муносабати ўрганилганда, ота-она ва фарзандлар муносабати масаласига алоҳида тўхтаб ўтиш жоиз. Чунки, ота-она қадрияти ўз шахсияти ва оилавий

кадриятларини шакллантиришда муҳим аҳамиятга эга. Ота-оналик намунаси фарзанднинг ривожланишига, фарзанднинг кадрият даражасидаги мақомига бевосита таъсир қилади.

Шоир бир интервьюсида *«Энг аввало мениг устозим Онамдир. Онамнинг қизиқарли эртаклари, сўнгра баҳши ва қиссахонларни севиб тингладим»*[4,3] деб жавоб қилган. Бу фикрлар шеърӣ қаторларда ҳам ўз тасдиғини топади:

*Онам айтар эди билсин ёшлар деб,
Олдингизда талай тоғ ва тош бор, деб.*

Қорақалпоқ адабиётида, 1939-йили лирика жанрида, юксак бадий савияда онани меҳр гултожига қиёслаб «Она» шеърини ёзган Тиловберган шоирдир.

Шоир юрагида жаранглаган қалб сўзлари, шеърда шундай намоён бўлган:

*— Эй Она, биламан, тилагимдасиз,
Сиз менинг доимо юрагимдасиз,
Мени қандай курадиган бўлсангиз,
Менинг юрагимда шул тарздасиз.*

Она таърифи оддий ҳаётӣ эътирофлар билан чин дилдан юксак мақомда ўз аксини топган бу шеърнинг вақтида, халқга тараб кетганлигидан кексалар ҳам унутмаслиги, ҳозирги даврда ҳам ҳар бир қаторлари ёшларимиз ёдида сақланиб келишининг боиси ҳам шунда.

Шеърда шоирнинг болалигидаги онасига меҳри акс этган бўлса, «Хаётим лирикаси» шеърда эллик ёшга тўлган инсоннинг она кадриятини шахсий ҳаётӣ мисолларида эъзозловчи хулосалари бор.

Бир армоним орзулар чаманини,

Отам билан мунис онам курмади», дейди шоир. Сўнги мисраларда бу каби онага меҳр ва соғинч асослари яна ҳам аниқлашади:

*Онам фақир зор энграйди эзилиб,
Кўзларидан қонли ёши тўкилиб,
Ўн олтидан ёлғиз қолган мен бўлдим,
Он беиш юлдуз ер остига кўмилиб.*

*Кетганларга жони ўтдай куяди,
Маъюс тортсам, яшил гулдай сўлади.
Ёшликдамас, ҳозиргина ўйлайман,
Пўлат экан бечоранинг суяги.*

Табассумим жуда шодли қилади,

*Қовоқ солсам ёшил гулдай сунади.
Жон бор жойда хафалиги билинмас,
Овлоғида ўксиб-ўксиб олади.
(«Ҳаётим лирикасидан»)*

Шоирнинг «Оналикни ҳурмат билан оқладинг», «Ёшимда эмас, эндигина ўйлабман, пўлат экан бечоранинг суяғи» каби мисраларда она матонатини тоғ-у тош каби мустаҳкам, сабр бардошли, ҳаётимизнинг чироғи эканлигини ифодалайди. Она, шундай яратилганки, улар ибрат олгулик машаққатли меҳнати ва сабр-тоқати, меҳри билан дунёни бошқаради.

Бундай шеърларини ўқиганда юракнинг туб-тубида аланғали туйғулар уйғонади. Бу туйғулар ўзгача такрорланмас, уларни етказиб юзага чиқармоқчи бўлсангиз, қанча қағоз қоралаб ёзсанг ҳам кўнглингиз тўлмайди, бу дил сўзлари фақат ўз муаллифига хос.

Авторнинг рубоий, баллада, поэма жанрда ёзилган асарларида ҳам она образи лирик фалсафий ечимини топган:

*Ҳаёл гоҳи мазаҳ қилар одамни,
Кўзим тушди, атрофи қоронғи.
Тушингда ҳам куриш қийин изласанг,
Тиригида қадрлагин онангни!*

Шоир, кўнглидаги энг улуғ ҳис туйғуларини бадиий мисраларда ҳаммага тушинарли баён қилади, энди кеса инсоннинг она қадрияти ҳақидаги яна ҳам теран маъножаги хулосасини эшитамиз:

*Типир-типир полапоннинг қаноти,
Онасининг меҳрига хўп қонади.
Барчамизни тик оёққа турғизган,
Дунёнинг энг чўққиси денг Онани!*

Ота-она меҳр-муҳаббати — қадрият ҳисобланади, чунки у боланинг соғлом ҳиссий ривожланиши учун зарурдир. Бу ўз-ўзини қадрлаш туйғусини ривожлантиришга ёрдам беради, бу умумий фаровонликка ижобий таъсир кўрсатади.

Олим-педагог В.А.Сухомлинский донолик мағзини — болани эртадан фикрлашга ўргатишда деган фикрга урғу бериб, болалар онги ва болалар хотирасининг табиати ўз нақшлари билан ўзгача эканлигини эътироф этиб, атрофдаги ёрқин дунёни чақалоққа бир дақиқага ёпмасликни талаб қилади. Айниқса, ота-онанинг фарзандга меҳри — донолик асоси» деб билган. [7]

Т.Жумамуратов ижодида кексаларни эъзозлаш қадрияти — ота-она, ақл, сабр, фидоийлик, таълим-тарбия тушунчалари билан уйғунликда ўз аксини топганлигини

кўрамиз. Ақл бавор қилмас бу фидойиликнинг мағзи эса — ота-онанинг битмас-туганмас чексиз меҳридир.

*Бола деса ихлос нега ортар-а?
Гоҳи урушсам, муҳаббатим бор, қора?
Не ҳосият, шунча кучли, билмадим,
Юрагимни шунча меҳр тортар-а?*

*Ҳамма нарса бора-бора эсикрар,
Хаёлимга теран фикр тус кирар.
Эскирмайди фарзанд учун муҳаббат,
Бор-бара оғирлашган куч кирар.*

Ота-она қадрияти мағзи — тарбия соҳасидаги билим, яъни, кўникма ва анъаналар мажмуасини яратишдир. Яъни, ота-она бурчи — оилада муносиб инсонни, соғлом жисмоний ва маънавий даражани шакиллантиришни тақоза қилади. «*Оналикни ҳурмат билан оқладингиз!*», «*Отам мени яхши кўрмас, дедингми? Ишонмасман дадам бўлган менинг ҳам!*» деган каби шоирнинг қалб сўзлари бежиз гап эмас.

Ота-она қадрияти — ота-она маъсулиятига бориб тақалади. Чунки, ота-она ўчун фарзанднинг ёмон ҳулқидан ҳам ошган дард бор эканми? Масалан, бола «сув» (шароб) ичса, она оғу ичар экан.

*Бола юрса бир жойларда «сув» ичиб,
Бояқуш она кутади оғу ичиб....»*

Шоирнинг «*Кексаликнинг қадр қимматини — ёшликдаги таёргарликда*» деган фикри ўнинг «*Баҳорида тайёрлансанг кузига, Чарчатолмас қариликнинг қаҳри*» деган қаторларида ўз аксини топган.

Бу каби оила тартиб-интизом шоир «Рубойи»ларида шундай тасвирланади::

*Мева тарбияси ёшдан бўлади,
Аслида, тарбия ёшдан қўнади,
Қаровсиз экиндан ҳосил қутмагин,
Тарбиясиз бола душман бўлади.*

*— Болам, ношуд, мен ҳақман, деб мақтанма,
Метр ўлчанади икки ёқдан да,
Аввалида бош бўлади гуноҳқар,
Оёқ бориб балчиқ жойга ботганда.*

Шоир, кексаликнинг ўзига ҳам катта вазифалар қуйиб, ўз рубайисида шундай ёзади:

*Ўғил-қизни авайлаб, улгайттингиз,
Ҳозир мана жойида ҳурматингиз.
Қариганда қайта бола бўлурсиз,
Шунда ҳисоб, эркаласа фарзандингиз.*

Шоир тафаккурида авлодлар муносабати қадрияти ҳақида битта умумий хулоса бор, яъни, «Дунё бошидан ҳамма учун қурилган»; «Ёш-у кекса бу дунёда тирик жон».

Бу борада ҳам муаллифнинг ўз хулосаси бор:

*Йигитликни мардлик билан топдингми? -
Қарилар ҳам йигит бўлган вақтида.
Чол олдида ёшлигинга мақтанмай, -
Ўйласангчи, келажакнинг ҳаққида!*

Шоир одоб ўлчамини ота-онани, ёши улуғларни қадрлаш билан белгилайди. Масалан, «Бола ҳақида сўз» балладаси:

*«Дадам мени яхши кўрмас» дедингми,
Ишонмасман, дадам бўлган менинг ҳам!...»* деган мурожатдан бошланади.

Халқ ривояти асосида ёзилган бу асар мазмуни шундан иборатки, Искандар подшонинг томоғида суяк туриб қолади. Табиб «ўз фарзандингнинг қонини сочишдан бошқа даъвоси йўқ» деган жавобни айтади. Аввалига бунга кўнмаган подшо, жуда қаттиқ жон азобида оғзидан «майли» сўзи чиққанини сезмай қолади. Қип-кизил бола қони отилганида «қандай қилиб рози бўлдим, энди менга ҳаёт не ҳожат» деб чексиз изтироб ила «войдод» солганида, томоғидаги суяк отилиб чиқади. Лекин, энди подшони қимматга тушган бу саломатлик хурсанд қилолмайди. Юраги қон йиғлаётса, олдига боласи келади, тирик!... Ҳатто товуқ ҳам сўйилмаган. Фарзанд доғи қанақа бўлишини тушунган табиб, атайин ҳийла ишлатиб, қон деб бўёқни сочиб, подшони шу куйга солиб даъволаган экан.

Подшо «тила тилагингни» деб молу-мулкидан инъом қилса, табиб рози бўлмайди. «Менга берган зўр совғангиз шу бўлсин, Хеч фарзандни айирмангиз отадан» деб жавоб беради.

Асар охирида шоир ўз мурожатини давом этиб, хулоса қилади: «Ўз отангни шунча ёмон кўрасан, Сенинг отанг Искандардан золимми?!»

Муаллифнинг «Хеч ким билмас» сонетида кексани улуғлаш қадрияти кескин мураккаб вазиятларда тасвирланган:

*Оқсоқ кампир, букчайганча қари чол,
Ҳазиллашди хиёбонда учрашиб.
Бир чиройли эрка келин бўлди лол,*

Нега бунча қувонади кампир, чол?!....

Бу сонетда ёш келинчак, чол-кампирнинг хиёбонда ҳазиллашиб, қувнаганларига, «ўлай деб тўрибти-ю» деб киноя қилади. «бу гапларга муштипар кампир хафа бўлди» деб шоир, яъни лирик қаҳрамон қийналади. Чунки, бир вақтлар:

Кампир гўзал эди, чол-чи баҳодир,

Кўп даврада бирга эди ёшидан.

Иккиси ҳам ишқ ўтида ўртанди,

Армон билан ёшлик ўтти бошидан.

Сўнгра бу кичкинагина сонет воқеаси бирданига бошқача тус олиб, юқорида айтилган хафагарчиликдан минг бора кўрқинчлироқ трагедия юз беради, яъни, келинчак дунёдан ўтиб қолади. Бундай мураккаб вазиятдан хулоса чиқаришда шоир жуда эҳтиёткор, нозик ишораларда фикрлайди. Чунки, нақадар «билмаслик» бўлса ҳам, гул умр ҳазон бўлмасин... Шу сабабдан ҳам ҳатто лирик қаҳрамоннинг ўзи ҳам «аттанг, аттанг» деб қайғуриш ҳолатига тушади. Ҳаёт фалсафаси эса қатъий:

Ҳеч ким билмас, қайси гулнинг сўлишини,

Қай тананинг қора тупроқ бўлишини...

Шоир авлодлар муносибатини таърифлашида ёши улуғларнинг ҳам олдига таълим-тарбия вазифаларини қўяди, фарзандлар иззатига эришиш ва пири-бадавлатлик шартини эслатади: «Энг аввало бош бўлади гуноҳкор, Оёқ бориб балчиқ жойга ботганда»; «Баҳорида таёрлансанг кузига, Қийлантирмас қариликнинг ҳеч қаҳри».

Умр мавсумлари ҳар хил шароитда ўтган, лекин, Бир даврда яшаш тақдирига эга, авлодлар муносабатларининг ижобий натижаси ҳақида шундай мулоҳазаларни кўрамиз:

Бола чолга тақлид қилса,

Оғаликнинг нишони.

Кўп эшитиб, кўп ўрганса, -

ҳалоликнинг нишони.

“Бўлар бола беш ёшидан,

танилади ” деган бор.

Ўн бешида эл бошқарса, -

Доноликнинг нишони.

Вақт ўтган сари асрлардан мерос қадриятлар халқ педагогикаси хаёлий фикрлаш, хотира, табиат ва инсонга ҳурматни ривожлантиришдан ташқари, ўсиб бораётган шахснинг ахлоқий қадриятлари ва муносабатларини шакллантиришга ёрдам беради, бу ҳозирги вазиятда айниқса муҳимдир. Замонавий ҳаётнинг доимий вақт босими, маълумотларнинг тез ўсиб бориши ва ривожланиши каби омиллари

Рус ёзувчиси Л.Н.Толстой: «Биз ёшларнинг: «мен бошқанинг ўйлагани билан яшамоқчи эмасман, ўзим ўйлайман» деганларини эшитамиз. Ўйланилган нарсани ўйлаш нега керак? Тайёрини ол ва олға қарай кетавер. Инсоният кучи мана шунда»[8]-деган экан. Албатта, бу ерда Л.Толстой бировнинг боши билан яша деётгани йўқ. Мутафаккирлар, бадий сўз аҳли қолдирган маънавий мерос – бу келгуси авлод учун энг тўғри мўлжал, дунёни ушлаб келаётган энг ҳаққоний асосдир» демоқчи.

Шу нуқтаи назардан, хулоса қилиб, айтишимиз мумкинки, вақт ўтган сари аҳамияти ортиб бораверадиган, яна ҳам теран англаш, илмий изланишларга ундайдиган бу ижод – халқ шоири Тиловберган Жумамуратовнинг серқирра, бой меросининг ўзи ҳам кадриятдир.

Адабиётлар

1. Жаслар ҳаёзи. (Жас шайырлардың қосықларының жыйнағы). Баспаға таярлаған хәм редакторлаған А.Бегимов. Қарақалпақстан мәмлекетлик баспасы. Нөкис, 1953-жыл.
2. Жумамуратов Т. Өмириңнің өзи — философия. 2005-дыл. Нөкис, «Қарақалпақстан» баспасы.
3. Жумамуратов Т. Аралға келдим оралып. 2016-жыл. Нөкис, «Қарақалпақстан» баспасы.
4. Жумамуратов Т. «Дийдар» сораўларына жуўап. «Қарақалпақстан жаслары» газетасы 1986-жыл, 26-сентябрь.
5. Кэмпбелл Р. Как на самом деле любить ребенка. М. Знание, 1992. 192 с.
6. Стремитесь не к успеху, а к ... умные слова гения Альберт Эйнштейн.
<https://dzen.ru/a/ZIbZ7KuEFG5mY623>
7. Сухомлинский В.А. Мудрость родительской любви. М.: Молодая гвардия, 1988. 304 с.
8. Толстой Л. Н. Источник: http://www.wisdoms.ru/88_1.html
9. Философский словарь / под ред. И.Т. Фролова. — 5-е. — М.: Политиздат, 1986. — С. 534. — 590 с. Архивировано 12 августа 2021 года.